

Andrej Studen

SMRDELO JE KOT KUGA

K zgodovini higienskih razmer v Ljubljani pred prvo svetovno vojno

Ukvarjanje z zgodovino higienskih razmer v Ljubljani pred prvo svetovno vojno se bo marsikomu morebiti zdelo trivialno ali celo bizarno početje. Vprašal se bo, češ, le komu je potrebna zgodovina umazanih in smrdljivih stranišč, greznic pa temačnih in vlažnih stanovanj. Pa takšnemu najbrž niti ne bo prišlo na misel, da so to pač sestavine vsakdanjika, ki so v preteklosti odigrale še kako pomembno vlogo, vlogo, ki tudi dandanašnji gotovo ni zanemarljiva. Smrdljiva stranišča in vlažna stanovanja so pač del človekove zgodovine; prav zato jih je potrebno upoštevati in obravnavati v sklopu socialne in tudi kulturne zgodovine.

Dandanes se namreč vse preslabo zavedamo, da še ni minilo sto let, odkar je Ljubljana dobila sodobno kanalizacijsko omrežje in napeljavo modernega mestnega vodovoda, s tem pa kajpak tudi neoporečno oskrbo s pitno vodo. Obe novotariji, kanalizacija in vodovod, spadata kot najpomembnejši napravi mestne higiene v Evropi, med največje tehnike in socialne dosežke 19. stoletja¹. Preslabo se pač zavedamo dejstva, koliko je bilo potrebno storiti, da mestne ulice in trgi dandanašnji ne smrdijo več kot gnojne jame. Od začetka 20. stoletja lahko na splošno govorimo tudi o modernejših ukrepih in posegih družbe na različna področja mestne higiene. Snaženje ulic pa tudi odstranjevanje smeti, nalogi, za kateri so bili nekoč odgovorni hišni posestniki, je tako na svoja pleča prevzela mestna občina. Mestne oblasti so s (imenujmo jo) "higiensko politiko" začele izvajati higienizacijo mest. Uvajale so različne tovrstne novotarije, poosttrile so nadzorovanje meščanov, kršitelje pa kaznovala. Vendarle pa so k

higienizaciji evropskih mest največ prispevale prav številne epidemije, zlasti kolere, ki je vzbujala največ groze in strahu. Poleg tega pa je higienizacija mest, kot bomo videli v nadaljevanju zgodbe, tudi eno izmed tistih področij, kjer so novotarije, ki jih je s sabo prinesla urbanizacija mestnih aglomeracij, še posebno občutne in dokazljive, če urbanizacijo seveda pojmuje kot del ali pa celo kot enega temeljnih gibal današnje zgodovine civilizacije. In nenazadnje. Preslabo se zavedamo, da je higienizacija mest (podeželje je v tem pogledu še dolgo časa zaostajalo)² osupljivo in presenetljivo nov zgodovinski fenomen.

Odločilno vlogo pri presojanju kakovosti stanovanjskih razmer prav gotovo igrajo tudi higienske okoliščine in pogoji³. "Izboljšanje stanovanjskih razmer ni bilo v očeh reformatorjev 19. stoletja nikoli samo vprašanje stanovanjskega prostora, temveč vedno (včasih predvsem pod pritiskom hudih epidemij) tudi vprašanje mestne in stanovanjske higiene."⁴ Mnoge ljubljanske hiše in stanovanja (zlasti nižjih socialnih slojev) so zaradi slabih higienskih razmer pogosto natančno komisijsko pregledovali ter ugotavljali številne zdravstvene pomanjkljivosti. Higienske razmere v Ljubljani se vse do 90. let prejšnjega stoletja niso bistveno razlikovale od srednjeveških. Izboljšanje zdravstvenih okoliščin na ljubljanskih ulicah in trgih ter v hišah in stanovanjih pa je bilo odvisno od razvoja in ureditve novih sanitarnih naprav (vodovod, kanalizacija, "angleško" stranišče, kopalnica). Te so predstavljale odločilne determinante moderne mestne higiene, ki so jih toplo priporočali takratni naravoslovci, uvajanje teh novosti pa je bilo seveda odvisno od finančnih zmožnosti mestne občine, od pripravljenosti občinskih mož, da bi v higienskem oziru modernizirali mesto in nenazadnje tudi od osebnih pobud ter zgledov drugih evropskih mest.

Nadloga iz Azije

Na začetku tridesetih let 19. stoletja se je med Evropejci naenkrat pojavila popolnoma nova in silno nevarna bolezen: KOLERA⁵. V Evropo je prišla iz

¹ Prim. John von Simson, *Konolisation und Städtehygiene im 19. Jahrhundert*, Düsseldorf 1983, str.4.

² O zaostajanju podeželja v higienskem oziru glej: Ernest Felten, *Higijeno na kmetih*, Krško 1910; Ivo Pirc, *Asonacija podeželja*, *Tehnika in gospodarstvo*, št. 3-4, 1938, str.83-88.

³ Prim. Michael Wichmann, *Wohnen in Münster in der Mitte des 19. Jahrhunderts*, magistrsko delo, tipkopis, Münster 1991, str.106.

⁴ Clemens Wischermann, *Wohnungsmarkt, Wohnungsversorgung und Wohnmobilität in deutschen Großstädten 1870-1913*, v: Hans Jürgen Teutberg, *Stadtwachstum, Industrialisierung, Sozialer Wandel*, Berlin 1986, str.118.

⁵ Kolera je (podobno kot grižo) nalezljivo črevesna bolezen. Njen povzročitelj je t.i. *kommobacillus*, ki go je leto 1883 odkril Robert Koch. Značilni znaki bolezni so močno driska in bruhanje. Bolezen spremlja močno žeja, telesno oslabeledost, slob

Azije. V letih 1836, 1849, 1850, 1855, 1866, 1886 in 1910 je obiskala tudi Kranjsko in njeno prestolnico Ljubljano. V naše kraje so jo s sabo prinesli okuženi vojaki, ki so se vračali iz Italije⁶.

"Epidemije kolere so sodobnike še posebej prestrašile zato, ker je bila doslej ta bolezen v Evropi popolnoma neznana, dravniki pa so nemočno stali pred njeno hitro razširitvijo in visoko smrtnostjo"⁷. Kolero lahko zaradi njene okrutne požrešnosti v času divjanja epidemij označimo kot "velikega reformatorja na področju zdravstva"⁸ v 19. stoletju. Ob tem seveda ne gre pozabiti tudi drugih bolezni, kot so jetika, davica, ošpice, škrlatinka, griža, legar, spolne bolezni, trahom in črne koze⁹, ki so tudi pestile Ljubljančane, terjale svoj smrtni davek ter vzbujale skrb nad obupnimi zdravstvenimi in higienskimi razmerami v mestu. Kljub temu pa je kolera med vsemi naštetimi boleznimi zavzemala posebno mesto, saj so zaradi njenih grozljivih učinkov mnoge evropske države začele posvečati več pozornosti splošni javni skrbi za zdravje. Po drugi večji epidemiji v letih 1854 in 1855 je, kot je v svojem opisu škandaloznih zdravstvenih razmer v Ljubljani iz leta 1875 zapisal ljubljanski mestni fizik dr. Viljem Kovač, v Evropi nastopila nova doba na področju boja proti epidemijam¹⁰. Najkasneje po tretji veliki epidemiji kolere v letih 1865/66 so tudi najbolj trdovratni dvomljivci končno spregledali, da mestna higiena potrebuje korenite in odločne reforme¹¹. V svojem zapisu je dr. Viljem Kovač kot enega glavnih vzrokov za naraščajočo smrtnost navedel slabe sanitarne razmere v mestu. Opozoril je na številne

šibke točke ljubljanske mestne snage, od neprimerno zgrajenih greznic in kanalizacije do neustreznih vodnjakov za pitno vodo in javnih kopališč. Predlagal je več ukrepov, ki pa so morali še počakati na svojo uresničitev¹².

Kolera zapušča mesto, 1892

Mestna občina je sicer neprestano pretresala tudi vprašanja zanemarjenih greznic in stranišč, slabe kanalizacije, pomanjkljive preskrbe s pitno vodo in nezdravih stanovanj, vendar jih je reševala prepočasi in neučinkovito. Leta 1886 je deželni predsednik baron Andrej Winkler oštel ljubljanski mestni zastop, "da se je z zdravstvenimi vprašanji pečal le akademično, da je vodovodno vprašanje skozi leta in leta zastalo, da se je izpraznjevanje jam pnevmatičnim potem odlašalo kakor navlašč, za zgradbo epidemične bolnice se pa nihče zmenil ni, čeprav je deželni predsednik vedno in vedno zopet v številnih odredbah silil na to, naj se ta vprašanja vendar že enkrat z vso potrebno odločnostjo vzamejo v pretres in rešijo čim preje, ker se je bati, da vsak hip zopet izbruhne kolera"¹³. Poudaril je, da se Ljubljana z ozirom na njene zdravstvene pomanjkljivosti "med vsemi deželnimi mesti odlikuje z žalostnim svojstvom, da je že dolgo časa pravo in nezatrljivo gnezdišče kolere in njeno izhodišče za vso deželo in morda za še obsežnejši krog"¹⁴. Leta 1886 je epidemija kolere ponovno obiskala Kranjsko in njeno prestolnico.

6 pulz, telesna temperatura pada. Težje oblike kolere najpogosteje povzročijo bolnikovo smrt. V lažjih primerih se pojavlja le driska in bljuvanje.

7 Več o tem Franc Kobal, O kolero na Kranjskem, Zbornik SM, XIII. zvezek, Ljubljana 1911, str. 61-158 (dalje Kobal, O kolero...) in Judita Pegam, Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani v popotresni dobi 1895-1910, diplomatska naloga, Ljubljana 1987 (o kolero str.75-76). Navedena diplomatska naloga je pravkar izšla kot posebna publikacija Zgodovinskega arhiva Ljubljana - Judita Šega, Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani (1895-1910), Gradivo in razprave 12, Ljubljana 1993. O kolero je pisala tudi Olga Janša, Kolero na Kranjskem leta 1855, Kronika, letnik XII, št.1, 1964, str.60-64.

8 Jürgen Reulecke, Die Politik der Hygienisierung, v: Imbke Behnken (Hrsg.), Stadtgesellschaft und Kindheit im Prozeß der Zivilisation, Opladen 1990, str. 18.

9 Ibidem.

10 Več o njih Judita Pegam, navedeno diplomatsko delo, str. 61-92. O veliki epidemiji črnih koz Peter Vodopivec, Črne koze na Kranjskem in v Ljubljani v letih 1873/74, Kronika, letnik XX, št. 2, 1972, str. 92-96.

11 Glej Denkschrift des Laibacher Stadtphysikates betreffend die sanitären Uebelstände der Landeshauptstadt Laibach zur diesbezüglichen raschen und billigen Abhilfe, verfasst vom Stadtphysiker und Magistratsrathe Dr. Wilhelm Kowatsch, (dalje Kowatsch, Denkschrift...), Ljubljana 1875, str. 7.

12 John von Simson, Kanalisation und Städtehygiene im 19. Jahrhundert, Düsseldorf 1983, str. 9.

13 Glej Kowatsch, Denkschrift...

14 Kobal, O kolero..., str. 148.

15 Ibidem, str. 149.

Če je Ljubljani pretela epidemija ali pa če jo je leta že pestila, so mestne oblasti prebivalcem priporočale dezinfekcijo stanovanj in drugih prostorov. Zaradi strahu pred pretečo nevarnostjo okužbe so nekateri meščani pri dezinfekciji močno pretiravali. Nespametno ravnanje ljudi je v času velike epidemije črnih koz vzpodbudilo dr. Bleiweisa, da je v Novicah objavil poučen članek o načinu in pomenu dezinfekcije z naslovom: *"Le pametno, da si pri kužnih boleznih več ne škodujemo, kakor koristimo"*, v katerem je opozoril, da je treba razkuževati le tam, kjer je nevarnost okužbe in ne vse povprek. *"Kjer kužnine ni, je škodljivo smraditi take prostore s karbolom ali klorom, namesti čisti zrak vsak dan vanje spuščati,"* piše dr. Bleiweis. *"Kako, da hočete s karbolom pregnati koze iz sobe svoje, ki jih v sobi ni?...Kdor se koz boji, naj ne hodi okoli med ljudmi, da ne bode jih nalezl drugod in jih potem šele prinesel v nedolžno svojo sobo, katero trpinči s smrdljivim karbolom"*¹⁵.

Okoli vprašanja mestnega vodovoda, ki naj bi bistveno prispeval k izboljšanju zdravstvenih razmer v mestu, se je mestni občinski svet v osemdesetih letih vrtel *"kakor mačka okoli vrele kaše"*¹⁶. Kasnejšega župana Ivana Hribarja, ki si je zaradi svojih zaslug glede vodovoda pridobil častno meščanstvo, so presenečali predpotopni nazor nekaterih strokovnjakov. Leta 1890 je Ljubljana končno le dobila mestni vodovod, ki se je v naslednjih letih še razširil. Po potresu se je vodovodu pridružil še sistem nove kanalizacije (1898), pri katerem so začeli uporabljati tudi nove tehnološke prijeme, kot na primer uvajanje betonskih kanalov in *"mešalnega sistema"* ter moderno pnevmatično izpraznjevanje greznic¹⁷. Vodovod in kanalizacija sta omogočila tudi gradnjo modernih *"angleških"* stranišč¹⁸ z vodnim izplakovanjem, pa tudi kopalnic, vendar so z njimi v popotresni Ljubljani zmodernizirali le redka stano-

vanja¹⁹. Z modernizacijo mestne higiene se je nevarnost večjih epidemij v Ljubljani pred prvo svetovno vojno postopno zmanjševala, vendar še zdaleč ni prenehala. Hvalevredne novotarje nas namreč še zdaleč ne smejo zavesti. Arhivski dokumenti, kot bomo videli v nadaljevanju zgodbe, namreč prikazujejo še drugo plat medalje, ki pa nikakor ni blesteča.

Kraljestvo nesnage in smradu

Higienske razmere v provincialnem mestecu, kakršno je bila Ljubljana v prejšnjem stoletju, si današnji opazovalec le težko predstavlja. V predpotresni dobi so bile javne ulice umazane in nemarne. V mestu sta kraljevala nesnaga in smrad. Po prašnih ulicah in trgih se je ponekod, zlasti v predmestjih, pretakala gnojica, ob slabem vremenu pa so se spremenili v morje luž, v katerih so žabe prav rade prirejale svoje koncerte²⁰. *"Človeški odpadki so padali v odprte greznice, da je dehtelo daleč naokrog, in ker so bile te greznice izvečine le prav slabo izdelane, se je redka nesnaga iz njih kaj lahko razlezla po zemlji"*²¹. Slabim greznicam se je pridružel še slabši sistem odvažanja njihove vsebine. Fekalije so odvažali v lesenih in odprtih sodčkih kmetje iz bližnje okolice, največ iz Vodmata in Most. Odvažanje je bilo nesistematično in *"divje"*. Mestni fizik dr. Viljem Kovač²² nam leta 1875 poroča, da so kmetje odvažali vsebino greznic, *"kadar so za to imeli voljo in čas, zato so prekomerno napolnjene greznice spadale med najbolj običajne neprijetnosti"*²³ deželnega stolnega mesta Ljubljane. Priporočal je, da naj bi se odtlej greznice redno izpraznjevale vsakih deset dni, hkrati pa je v isti sapi odsvetoval uvedbo modernega angleškega izplakovalnega sistema, ki se je v večini angleških mest sicer

¹⁵ Peter Vodopivec, Črne koze no Kranjskem in v Ljubljoni v letih 1873/74, Kronika, letnik XX, št.2, 1972, str.95.

¹⁶ Ivan Hribor, Maji spomini, I. del, Ljubljano 1983, str.100.

¹⁷ Več o ljubljanskem vodovodu in kanalizaciji vzemo v publikaciji Ljubljana po potresu 1895-1910, Občinski svet, Ljubljana 1910; v rozpravi Marjan Drnovšek, Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850-1914 s posebnim poudarkom na Hriborjevi dobi (v: Zgodovino Ljubljane, Kronika, Ljubljano 1984), str.219-221 in v Jonez Kos, Oris poglavitnih točk razvoja nekaterih komunalnih dejavnosti v Ljubljoni 1850-1941, Kronika, letnik 29, št.2, 1981, str.159-166.

¹⁸ Angleško stranišče je iznajdba 16. stoletja (leta 1596 go je iznašel sir John Harrington). "Vendor jih moramo imeti za izjemo še vse do začetka 20. stoletja." (Hons Jürgen Teuteberg, Die häuslichen Daseinsformen der Arbeiterfamilien, Beiträge zur historischen Sozialkunde, S. Jg./Nr. 4, Wien 1975, str.77). Teuteberg pravi, da so angleška stranišča iznajdba 18. stoletja, kar je seveda napačno.

¹⁹ Več o tem Andrej Studen, Poskus mikroroziskave dveh ljubljanskih hiš, njunih stonovonj in stonovalcev v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja, Sinteza 83, 84, 85, 86, okt. 1990, str.170.

²⁰ V Slovenskem norodu lahko npr. leta 1874 preberemo naslednji dve notički: "Sredino ljubljanske 'zvezde' je to dvo dni, kar dežuje, podobna močvirju. Ali ne bi hotel slavni mestni magistrot nekaj peska žrtvovati?" (Slovenski norod, št.16, 21. 1. 1874). Ali po: "Komoj je nehol dež iti, po uže toki oblaki prohu letajo po naših ulicah, do človek človeka niti ne pozno, oko go sreča. Sosebno na dunajski cesti imajo prebivalci veliko od prohu trpeti. Ne bodemo provili, do je to posebno neprijetno glede obleke in sob, ker se ne more niti okno odpreti, tudi nezdruvo je, ako človeku vedno 'štupa', bog ve s kom nometsona, leti v oči, v nos in usta. - Če meščanje droge dovke in priklade pločujemo, smemo vendor od magistrota terjati, da za bolj redno škropanje skrbi." (Slovenski norod, št.93, 25. 4. 1874).

²¹ Kobol, O koleri..., str.91.

²² Do leta 1875 je imela Ljubljono somo dva mestna zdravnik, 14. januarja po je končno dobila še enega definitivnega mestnega fizika (prvi je bil dr. Viljem Kovač) s plačo 300-400 goldinarjev.

²³ Kowitsch, Denkschrift..., str.38/39.

izkazal za izredno koristnega, saj je korenito vplival na tamkajšnje zdravje in sanitarne razmere. Za mesto bi bil namreč ta kanalizacijski sistem menda predrag in zato kajpak neizvedljiv, poleg tega pa bi imel še to slabo lastnost, da bi šli po gobe vsi odpadki, ki so tako koristni za okoliško poljedelstvo²⁴.

Sistem odstranjevanja fekalij s sodčki

Konec sedemdesetih let so mestni občinski možje, po dolgem in neresnem odlašanju, naposled vendarle začeli misliti na odpravo škandaloznih zdravstvenih razmer kranjske prestolnice. Predvsem so se začeli zanimati za greznice in stranišča in poskušali najti način za njihovo izpraznjevanje in odvažanje. Mestni magistrat je skušal s razglasom z dne 28. julija 1879 odpraviti številne, "zdravju škodljive napake pri izpeljavi gnoja iz stranišč"²⁵. Fekalijske naj bi se odslej odvažale v dobro zaprtih sodčkih, nikakor pa ne v vozovih z lestvami (lojtrami) in to ob točno določenih urah (pozimi ne pred 9. in poleti ne pred 10. uro ponoči). V ulicah in trgih notranjega mesta so morali stranišča pred izpraznjevanjem razkužiti z mešanico železne galice in karbolne kisline. Hišni posestniki so bili odtlej zaradi strožjega nadzora dolžni naznaniti dan izpraznjevanja nadzorniku mestne policijske straže. Za kršitelje je bila predvidena kazenska globa od 1 do 100 goldinarjev oziroma 6 ur do 14 dni zapora²⁶.

Razkuževanje greznic z železno galico in karbolno kislino je bilo v navadi do leta 1890, ko je mestni magistrat to početje odsvetoval, saj se s tem ne doseže dezinfekcija greznice, temveč se povzroča le smrad, popolnoma razkužen gnoj pa bi bil končno "za polje prej škodljiv nego koristen." Predlagal je, da naj hišni posestniki skrbijo za to, da so greznice v dobrem stanju, da držijo tekočine ter da so tako pokrite, kakor zahteva postava²⁷.

Greznice sicer niso imele vse mestne hiše, temveč je bila iz nekaterih vsebina stranišč in odpadkov izpeljana neposredno v cestni kanal, ki se je iztekal v Ljubljano; "nekateri hiše, ki so stale neposredno na bregovih Ljubljane, pa so posedovale svoj kanal, ki je to nesnago odvajal kar iz hiše direktno v reko"²⁸. "Cestni kanali so bili tesni in tako malo nagnjeni, da se je nesnaga le slabo odtekala. Ob slabem vremenu se je često zgodilo, da se je nesnaga dvignila na ceste in trge in razširjala neznosen smrad"²⁹. Kanali, ki so se izlivali v Ljubljano, so bili povrh vsega izpeljani še premalo pod površjem, tako da je njihov izliv segal nad vodno gladino Ljubljane. V mnogih predmestnih ulicah so poznali samo greznice in gnojišča, cestnih kanalov pa ni bilo³⁰. Poleg cestnih kanalov so Ljubljano krasile še številne smrdljive, umazane, ozke in nepokrite "komunske uličice" med dvema hišama oz. v ozki ulici med več hišami, kamor so imela svoje odvode tudi številna stranišča.

Ljubljanski mestni zdravnik dr. Viljem Lipič, ki je leta 1834 izdal zelo lep in podroben opis Ljubljane, nam poroča, da so se stranišča nahajala na dvoriščih, na koncu odprtega preddverja oziroma na hodniku. Njihov dohod pogosto ni bil dovolj zavarovan, zato je po njih lezla osupljiva množina podgan³¹. Higijenska kultura med Slovenci sredi prejšnjega stoletja pa je bila sploh, še zlasti na podeželju, na zelo nizki ravni, saj ponekod niso poznali niti najpreprostejših stranišč. Zbadljiv članek v Novicah je namreč leta 1844 ošvrknil nemarne Slovence, da ta reč med njimi še imena nima, "tako malo se zmenijo za njo. Kdor jo imenuje, ji pravi po ptujih jezikih: Abtritt, Retirad, Privet; in če ji sekret

²⁴ Ibidem, str.40/41.

²⁵ Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje ZAL): REG I/fasc. 1038, fol.140, Razglas št. 8625.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem, fol.141. Stavbni red za vojvodino Kranjsko z dne 25. oktobra 1875 je za greznice (grebenične jame), kakor tudi za gnojne jame in jame za smeti določal, da se morajo napraviti najmanj 1 m proč od sosednjega zidu, da se ne smejo stikati s kletnimi prostori in da morajo biti zadosti daleč od vodnjakov. Jame morajo biti dobro zidane, držati morajo vodo (Lj. neprepustne) in imeti pokrove, ki se dobro zapirajo (str.32).

²⁸ Kowatsch, Denkschrift..., str.41.

²⁹ Kobal, O koleri..., str.91.

³⁰ Dr. Kovač omenja npr. Spodnjo Poljansko cesto in Šempetersko predmestje med Kravjo dolino in Šempetersko cerkvijo (glej Kowatsch, Denkschrift..., str.42).

³¹ Glej Dr. Fr. Wilhelm Lippich, Topographie der k.k. Provinzialhauptstadt Laibach, (dalje Lippich, Topographie...), Ljubljana 1834, str.75.

reče, misli, de jo je imenoval po slovensko. Jas ji za to dobo vstraniše rečem zavoljo tega, ker se vse v njo v stran spravlja, kar nikamur drugam ne kaže. Oznani kdo boljši ime v novicah, mi bo všeč³².

"Iz lesa skupaj zbita, gnijejo zaeno s svojo vsebino. Dobe pa se grozna stranišča, ki niso samo polna nesnage, ampak od nje celo čez in čez pokrita, tako, da se do njih pride le skozi cele sklade blata in cele gnojne mlakuže, da torej treba reči, da nesnaga ni samo v njih, ampak da so tudi ona v nesnagi"³³. Izpraznjevanje zanemarjenih stranišč z lesenimi cevmi in večkrat celo z odprtim padcem ("na štrbunk") se je izvajalo zanikrno in površno ter je vsako noč napolnjevalo ljubljansko ozračje z neznosnim in sila neprijetnim smradom. Stanovaleci ljubljanskih hiš so v tem oziru kazali grozno malobrižnost ter se niso preveč zmenili za to, da dan za dnem vdihavajo smrdljiv in kužen zrak.

Preden je Ljubljana premogla vodovod, so njeni prebivalci dobivali pitno vodo iz zasebnih in javnih vodnjakov (teh je bilo 12) ter studencev v okolici mesta. Za ostale potrebe so vodo zajemali iz Ljubljane. Pitna voda iz vodnjakov je bila pogosto oporečna in škodljiva zdravju. Poleg tega je bilo pitne vode iz vodnjakov premalo za potrebe prebivalstva, katerega število je neprestano naraščalo. Zaradi slabe preskrbe z vodo je bilo veliko pritožb.

Naravnost nemarno je bilo tudi klanje živine na domu. Najbolj znana po številnih zasebnih mesarskih dvoriščih je bila Spodnja Poljanska cesta, kjer so številni mesarji klali predvsem drobnico in prašiče, ne da bi se pri tem opraviu ozirali na snažnost. Zato je okrog umazanih mesarskih dvorišč vladal strahoten smrad. Čeprav je mestna občina leta 1881 ob Mesarski cesti odprla novo moderno klavnico in strogo prepovedala kakršnokoli klanje živine na domu, mesarska obrt na Poljanski cesti, torej tik ob novi klavnici, še zdaleč ni propadla. Vsakdanja praksa klanja živine na domu se je navkljub ukrepom mestne občine, ki je hotela pridobiti zlasti na zdravstveni kontroli mesa, nadaljevala³⁴. Z razvojem mesta in naraščanjem prebivalstva se je seveda večala tudi potrošnja mesa. Ljubljano je kljub novi klavnici pred prvo svetovno vojno pestilo zlasti pomanjkanje hladilnih naprav. Čeprav so mesarji

imeli ledenice, je bilo meso pogosto oporečno in škodljivo zdravju. Prebivalstvo je moralo zlasti ob hudi poletni vročini "uživati od podgan in muh onesnaženo in obžrto meso, ki je bilo v poletnih mesecih vedno skisano, če že ne napol osmrnjeno. Mesar ni mogel nikdar klati na zalogo. Če se mu je nudila ugodna prilika, je smel le toliko nakupiti, za kolikor je vedel, da bo takoj prodal"³⁵.

Čist zrak, svetloba, ustrezna temperatura in brez vlage - poglavitne zdravstvene okoliščine vsakega stanovanja

Ljubljančani, tudi odlični in bogati, so praviloma živeli varčno in gospodarno³⁶. Skromne, ozke in prenapolnjene sobe, v katerih so prebivali nižji in deloma tudi srednji sloji prebivalstva, so po mnenju zdravnika Lipiča "še bolj izpodkopavale njihovo zdravje kot dejanska nečistoča"³⁷.

Način in običaj, kako prebivalci nekega mesta stanujejo, ima prav gotovo tudi vpliv na njihovo podvrženost boleznim in na umrljivost. Zato je po mnenju ljubljanskega mestnega fizika dr. Viljema Kovača mestna higiena poklicana, da deli nasvete, ki so potrebni za zagotovitev in napravo zdravih in primernih stanovanj ter da odpravlja prcteče in nevarne zdravstvene pomanjkljivosti. Zdravo stanovanje ne sme biti vlažno, v njem mora biti čist zrak, dovolj svetlobe in ustrezna temperatura. V takratni Ljubljani je seveda takšnih stanovanj primanjkovalo, vendar dr. Kovač v nadaljevanju pravi: "Večina ljudi je zaradi svoje nevednosti oziroma zaradi navade iz mladosti tako zelo navajena na škodljive razmere, ki izhajajo iz njihove nezdrave nastanitve, da imajo neprimerno stanovanje, v katerem se nahajajo številne pomanjkljivosti in v katerem zbolijo za boleznimi vseh vrst, za naravno naključje in neizogibno nesrečo"³⁸.

"Udobnost in primernost, snažnost in zdravje v največji meri vplivajo na npravstvenost in dobro počutje družine," je zapisal pisec feljtona o delavskih stanovanjih v Laibacher Tagblattu leta 1869³⁹. "Stanovalci majhnih dvorišč in uličic vseh naših večjih mest so neutajljivo najmanj zdravi ter na vseh mestih najbolj izpostavljeni boleznim. Mračna, nezdrava prebivališča revnega prebivalstva so žarišča vseh epidemij; prebivalci najsiromašnejših predelov pa dočakajo, kot je splošno znano, najkrajšo življensko dobo. Prekomerna nakopičenost ljudi, odsotnost čistega zraka in neposredne svetlobe, kot

³² Novice, št.39, 1844, str.155.

³³ Kobal, O koleri..., str.134

³⁴ Andrej Studen, Stanovanjska kultura in stanovalci izbranih ljubljanskih ulic 1869-1910 (Izvor in poklicna struktura stanovalcev), magistrsko delo, Ljubljana 1991, str.255. Navedeno magistrsko delo je pravkar izšlo kot posebna publikacija Zgodovinskega arhiva Ljubljana: Andrej Studen, Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar. Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869-1910, Gradivo in razprave 13, Ljubljana 1993.

³⁵ Ivan Pestotnik, Mestna klavnica ljubljanska in njen razvoj, Kronika slovenskih mest I, št.3, 1934, str.203.

³⁶ Lippich, Topographie..., str.108.

³⁷ Ibidem, str.109.

³⁸ Kowatsch, Denkschrift..., str.58.

³⁹ Laibacher Tagblatt, 5. marec 1869, št.52.

tudi pomanjkanje neizogibno potrebnih zdravstvenih okoliščin, so zadosten vzrok za omenjena dejstva"⁴⁰. Zlasti skromna in nezdrava bivališča delavskega stanu so po mnenju takratnih zdravstvenih izvedencev, ki so si prizadevali za izboljšanje stanovanjskih razmer, imela velik vpliv na zdravje in nrvstvenost njihovih stanovalcev. Menili so, da bi bilo delavcem potrebno ponuditi čista, zdrava, topla in prijazna stanovanja, h katerim bi lahko pripadal še manjši vrt, še boljše rešitev pa bi predstavljal košček lastne zemljice s prikupno delavsko hišico. S tem bi storili velikansko uslugo tako delavskemu razredu kot tudi celotni družbi, saj bi trdnije povezali zdrave družinske vezi. Kdor namreč najde po prihodu iz tovarne domov "revno, umazano in neprimerno bajto, v kateri je prisiljen vdihavati nezdrav, s kužnimi in smrdljivimi izparinami nasičen zrak, ta se v svojem stanovanju gotovo ne bo počutil doma, temveč bo iz njega bežal in velik del svojega prostega časa prebil zunaj svojega doma"⁴¹. Tak dom bo delavcu tuj, nepotrební izdatki, h katerim bo zapeljan, pa se bodo prav kmalu čutili pri njegovi družini, saj bo ogromno porabil s svojo žalostno razvado nenehnega zahajanja v gostilne.

Razvoj ljubljanske industrije po uvedbi obrtne svobode leta 1860 in postopno priseljevanje ter naraščanje prebivalstva⁴² so prispevali tudi k povečanju stanovanjske stiske, to je k prenapolnjenosti žc tako in tako tesnih stanovanj revnih slojev. Naraščajoči pavperizem je prisiljeval najsiromašnejše družine, ki niso bile zmožne plačevati najemnine za lastno stanovanje, da so se skupaj s še eno in v skrajnih primcrah celo z dvema družinama naseljevalc v skromnejša stanovanja⁴³. Slabe stanovanjske razmcrc so seveda pokazale svoje zobe tudi pri epidemijah kolere, črnih koz in daveice, saj je bila zaradi prcnaseljenosti in pomanjkanja prostorov v teh stanovanjih izolacija bolnikov nemogoča. Prcnapolnjena stanovanja so kvečjemu samo še prispevala k pojavu epidemij, njihovi razširitvi in poznemu prenehanju⁴⁴. Mestni fizik dr. Viljem Kovač je za

izboljšanje teh nesrečnih in neugodnih stanovanjskih razmer v Ljubljani predlagal odstranitev naraščajočega pavperizma, zgraditev zadostnega števila delavskih stanovanj in ostrejšc ravnanje stavbne policije, še posebno v zdravstvenem oziru⁴⁵.

Pred januarjem 1875, ko je postala ena izmed nalog mestnega fizikata tudi nadzorovanje hiš, predvsem pa njihovih stanovanj, greznic in odtočnih kanalov, je takrat še nadomestni mestni fizik (substituierter Stadtphysiker) dr. Kovač že leta 1872 posvečal pozornost sanitarnemu stanju stanovanj in opravil pregled nekaterih ljubljanskih hiš. V nekem hlevskem stanovanju je naletel na moža, ki je prebival v konjskem hlevu skupaj s svinjo ter predlagal njegovo preselitev. V nadaljevanju svojega zdravstvenega poročila je omenil tudi hišo št. 226 v notranjem mestu, v kateri se je nahajalo stanovanje, skozi katerega sobna tla je tekel odtočni kanal za nesnago v glavni cestni kanal. Prav takšno stanovanje se je nahajalo tudi v Gradiščanskem predmestju, v hiši št.15, kjer je v vlažnem, kletnem, trisobnem stanovanju prebivalo 22 oseb⁴⁶. V prvem primeru je sledila izselitev, v drugih dveh pa ne, saj se je to mestnemu magistratu zdelo nepotrebno⁴⁷.

Pereč problem je v okviru stanovanjskega vprašanja predstavljalo tudi prenočevanje pomočnikov in vajencev pri raznih obrtnikih in trgovcih, še zlasti pri pekih, čevljarjih, krojačih in mizarjih. Mojstri so namreč imeli navado, da so svoje majhne prostore dobcesedno napolnili s pomočniki in vajenci, ki so morali spati v druga na drugo nagrmdenih posteljah⁴⁸. Podobno ljubljansko posebnost so predstavljale sobe dijaških gospodinj, ki so bile nabito polne s šolarčki in dijaki s podeželja. Že zdravnik Lipič se zgraža nad nemoralnimi okoliščinami, da v eni sobi pogosto spi ducat in več študentov, po dva do trije v eni postelji, v isti sapi pa pohvali Ljubljančane, da so to grdo razvado vsaj nekoliko zmanjšali, ne pa popolnoma odpravili⁴⁹. Jakob

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Več o tem Vlado Valenčič, *Starejša ljubljanska industrija, katalog k razstavi, Ljubljana 1973*; Jasna Fischer, *Čas vesolniga socialnega punta se bliža, Ljubljana 1984*; Rudolf Andrejka, *Najstarejše ljubljanske industrije, Kronika slovenskih mest 1934, str.58-59, 135-137, 186-188, 288-290*; isti, *Razvoj ljubljanskih industrij med 1859- 1869, Kronika slovenskih mest 1939, str.91-96*; Vasilij Melik, *Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, Ekonomska revija, VII, 1956, str.507-524*; isti, *Nekatere strani razvoja Ljubljane 1848-1941, v: Zgodovina Ljubljane, Kronika, Ljubljana 1984, str.201-211*.

⁴³ Primerjaj Kowatsch, *Denkschrift...*, str.74.

⁴⁴ Na socialno neenakost pred boleznijo in smrtjo je pravgotovo vplivalo socialno okolje. Način prehranjevanja, oblačenja in bivanja kot tudi določeni običaji, navade in znanja igrajo zelo

pomembno vlogo na področju zdravja. "To pa pomeni, da elementi načina življenja - v razredno omejenem obsegu - vplivajo na zdravstvene oziroma bolezenske pojave. Izhajajoč iz tega lahko zdravje ali bolezen (še posebno določene oblike bolezni in invalidnosti) postaneta kvazi-stanovska kriterija za nastanek ali podiranje socialnih vezi. Socialna neenakost na področju bolezni in smrti kaže v toliko tudi na proces razslojevanja in le-ta (preko že omenjenih elementov načina življenja, ki so prav tako podrejeni procesu socialnih sprememb) nanjo tudi vpliva." Reinhard Spree, *Soziale Ungleichheit vor Krankheit und Tod, Göttingen 1981, str.15*.

⁴⁵ Kowatsch, *Denkschrift...*, str.75 in 85.

⁴⁶ Iliša št.226 je stala v Židovski stezi (lastnik Miklavž Spindler), hiša št.15 pa v Vegovi ulici 12 (lastnik Tomaž Pirnat). Glej Zapisnik hiš deželnega glavnega mesta Ljubljane, Ljubljana 1877.

⁴⁷ Kowatsch, *Denkschrift...*, str.71.

⁴⁸ Ibidem, str.73.

⁴⁹ Lippich, *Topographie...*, str.109.

Alešovec v svojih Ljubljanskih slikah pravi, da živi dijak pri stiskaški dijaški materi "v družini enakih trpinov kakor vojak v vojašnici. Zvečer je postelja tik postelje; drobnica pa spi pri tleh v tružici, ki se pripelje izpod postelje višjih, in ne more kaj, če ji lezejo višji čez glavo v svoja nadstropja"⁵⁰. Tudi kasnejši ljubljanski župan Ivan Hribar se spominja, da je "stanova z več drugimi - večjimi in manjšimi - dijaki skupaj in postelja mi je bila odkazana v priliki večje postelje, na kateri je spal odrasel študent. Izpod te so namreč vsak večer potegnili predal, v katerem je bilo zame poslano"⁵¹.

Navkljub stalnemu prizadevanju mestnega fizikata, da bi izboljšal zdravstvene razmere v stanovanjih, pa uspeh ni bil ravno zaželen. K temu so največ prispevale splošne obupne razmere, deloma v vlada-joči stanovanjski stiski, deloma pa tudi zaradi nezadostne podpore in premajhnega zanimanja mestnega magistratnega sveta⁵².

Leta 1886 je bilo ustanovljeno Društvo za gradnjo delavskih stanovanj, ki si je zadalo nalogo, "da bo v Ljubljani in njeni bližnji okolici gradilo in vzdrževalo stanovanja za oženjene in neoženjene delavce"⁵³. K temu so ga vzpodbudile "pomanjkljive in zelo neugodne stanovanjske razmere delavskih slojev", ki so potrebovale nujne pomoči, saj je v Ljubljani "od leta do leta bolj primanjkovalo majhnih, zdravih in cenjenih stanovanj in so se morali delavci zadovoljiti z bornimi in celo zdravju škodljivimi stanovanji ali pa se nastanjevati čimdalje bolj zunaj našega mesta"⁵⁴. Društvu je v letih 1888 do 1913 uspelo zgraditi vrsto ličnih stanovanjskih hiš v Hranilniški ulici za Bežigradom. Te hiše so tik pred prvo svetovno vojno dajale prijazno in v zdravstvenem oziru dokaj vzorno zavetje 81 delavskim družinam z več kot 400 člani. Društvena stanovanja so seveda lahko vzeli v najem samo bolje plačani, kvalificirani delavci (prevladovali so mizarji, železniški uslužbenci, ključavničarji, čevljarji ter mojstri v raznih tovarnah), ki so zmogli plačevati najemnino⁵⁵. Revnejšim ljubljanskim delavcem pa so preostala

cenejša, pogosto temna in vlažna ter prenapolnjena podzemeljska, podstrešna ali dvoriščna stanovanja.

Doba novotarj in napredka - proces modernizacije mesta v popotresni dobi

Popotresna Ljubljana je na področju mestne higiene naredila velik korak naprej. Napeljava mestnega vodovoda, ki so ga Ljubljančani imeli za nadvse hvalevredno in izvrstno "zdravstveno napravo", je omogočila izboljšanje sanitarnih naprav po hišah, uvedbo kanalov na izplakovanje in uporabo zdrave pitne vode. K bolj zdravemu življenju meščanov sta prispevala tudi urejena kanalizacija in moderno pnevmatično izpraznjevanje greznic. Stari cestni kanali, odprte greznice, gnojšča in "komunske uličice" so predvsem iz mestnega središča počasi izginjali. Nov sistem kanalizacije pa ni zagotavljal samo bolj zdravega življenja, temveč je hkrati zatrl neprijetne vonjave, ki jih je ponujal prejšnji sistem kanalizacije⁵⁶.

Katastrofalen potres je imel tudi močan vpliv na razvoj gradbene dejavnosti v popotresni Ljubljani. Potresni sunki so zrušili mnogo starih, po večini že v prejšnjih stoletjih zgrajenih hiš, ki so kazale mnoge in raznovrstne zdravstvene pomanjkljivosti. Na njihovem mestu so zgradili nove, moderne stavbe. Hiše so tudi asanirali po strogih načelih moderne higiene. Mesto se je začelo širiti navzven, saj je takratno pojmovanje zahtevalo, da imajo hiše in stanovanja dovolj zraka in svetlobe. Mestne oblasti so si prizadevale za decentralizacijo stanovanjskih prostorov ter razprostranjenost mesta, in to dejstvo je predstavljalo najpomembnejše načelo takratne stanovanjske higiene⁵⁷.

Gradnja nove stavbe ali pa adaptacija hiše in njenih stanovanj v popotresni dobi ni bila enostavna. V gradbeni dejavnosti so namreč začela veljati bolj stroga gradbena načela, predvsem v smislu "zdravstvenih razlogov" in požarne varnosti⁵⁸. Mestne oblasti so s predhodnimi komisijskimi ogledi stavbišča skrbno in natančno preučile in pretehtale vsako podrobnost, povezano z gradnjo, v skladu s predpisanim stavbnim redom. Če mestnim oblastem kakšne

⁵⁰ Jakob Alešovec, *Ljubljanske slike. Podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom*, Ljubljana 1911, str.60.

⁵¹ Ivan Hribar, *Moji spomini, I. del*, Ljubljana 1983, str.18.

⁵² Kowatsch, *Denkschrift...*, str.73.

⁵³ Pravila društva za gradnjo delavskih stanovanj v Ljubljani, Ljubljana 1886, str.14.

⁵⁴ Leon Suppantisch, *Društvo za gradnjo delavskih stanovanj v Ljubljani*, Ljubljana 1913, str.3.

⁵⁵ Glej *ibidem*, str.13 in statistični prikaz na str.15. V popotresni dobi je poleg stanovanjskih hiš Društva za gradnjo delavskih stanovanj omeniti še nastanek kolonij "majhnih, a zdravih in ličnih delavskih hišic" ob Kozelji, v Zeleni jami, pa tudi zunaj mestnega pomeja v Rožni dolini in drugod. (Glej Ljubljana po potresu 1895-1910, Občinski svet, Ljubljana 1910, str.95. O Zeleni jami je pisal Slavko Kremenšek, *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*, Ljubljana 1970.)

⁵⁶ Kot zanimivost naj omenim, da je bilo leta 1910 na mestni vodovod priključenih že 1368 hiš (77,3%). Na mestno kanalizacijsko omrežje je bilo priključenih 605 hiš (34,2%), več kot polovica hiš (907 ali 51,3%) pa je imela greznico. 17 hiš je še vedno odstranjevalo fekalije in odpadke po starem sistemu s sodčki, za 240 hiš pa ni znan način odstranjevanja odpadkov. (*Österreichische Statistik, Neue Folge*, 4. del, 1. zvezek, Wien 1914, str.35 in 81.

⁵⁷ Glej Andrej Studen, *Stanovanjska kultura nekaterih ljubljanskih ulic 1910*, *Zgodovinski časopis*, 45, št.2, 1991, str.242/243.

⁵⁸ Glej *Stavbni red za občinsko ozemlje deželne stolnega mesta Ljubljane z dne 25. maja 1896*, *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko*, leto 1896, str. 62-115.

od proučenih okoliščin niso ustrezale, niso izdale gradbenega dovoljenja. Mestne oblasti so bile izredno previdne in natančne tudi pri izdaji vselitvenih dovoljenj⁵⁹.

Strožji gradbeni predpisi so predvidevali obvezno gradnjo stranišč z odtočnimi kanali. Pri skoraj vseh straniščih so prejšnje lesene cevi zamenjale lončene oz. železne, uveljavljala pa so se tudi "*angleška stranišča*" z vodnim izplakovanjem. Nekateri premožni Ljubljancani so svoja bivališča modernizirali tudi z novimi kopalnicami.

Kronist, ki bi opisoval razvoj Ljubljane v popotresni dobi, bi torej lahko s poudarjenimi črkami zabeležil velik napredek na področju higienskih razmer. Z natančnim opazovanjem bi ugotovil, da je mesto zajel proces modernizacije, ki pa je bil počasen in postopen, saj vse novotarje niso prišle kar čez noč. Opazil bi tudi razlike med bogatimi in revnimi, saj so si npr. moderno "*angleško*" stranišče in kopalnico lahko privoščili le imenitni in premožni meščani. Nenazadnje pa bi opazil tudi dejstvo, da so se celo meščani sami le počasi privajali na novotarje in modernizacijo mestnega življenja. Njihovo vedenje, ravnanje in mentaliteta so bili namreč še vedno zavezani staremu tradicionalnemu načinu življenja v mestu. Zavoljo tega med njimi srečamo tudi številne odpore proti modernizaciji življenja, proti uvajanju novotarj na področju mestne higiene. Na številne novosti jih je bilo potrebno navaditi in jih naučiti z njimi živeti. Za postopno uveljavitev teh sestavin vsakdanjega življenja so bili potrebni vzgojni ukrepi družbe. Številne kršitelje je bilo potrebno kaznovati celo z globo ali z zaporom, da bi jih prevzgojili in naučili živeti v zdravem in moderniziranem okolju z ostalimi - vzornimi meščani.

Za Hribarjevo dobo (1896-1910) so značilna stremjenja po novi, mogočnejši in modernejši Ljubljani. Zunaj stare in predmestne Ljubljane so tako zrastle mnoge nove reprezentativne stavbe. Nekatere so bile zgrajene že pred potresom, večina pa je popotresnih. Po njem so se v zdravstvenem oziru asanirali in modernizirali predvsem osrednji deli mesta, ljubljanska predmestja pa so tudi v tem času obdržala napol vaško podobo. O vidnem napredku in modernizaciji mesta v Hribarjevi dobi nam pričajo številni arhivski dokumenti. Kopica drugih dokumentov pa nas na drugi strani prepriča, da so kljub napredku - predvsem v predmestjih - še vedno obstajala sila zanemarjena dvorišča, lesena in primitivna stranišča, slabe greznice in odtočni jarki,

po katerih se je "*prosto iztekala vsa nesnaga, kakor v kaki zanikrni vasi*"⁶⁰. Mestna občina si je stalno prizadevala, da bi odpravila številne zdravstvene pomanjkljivosti, vendar so le-te le s težavo in počasi izginjale iz prizorišča vsakdanjega življenja.

"Sprošča se tako oster, bestialen vonj, da ga je čutiti v vsej soseski"

Na mestni magistrat so v popotresni dobi kar deževale številne pritožbe glede slabih, nemogočih, ogabnih higienskih razmer. V nekaterih prijavah je resnično čutili ogorčenost zaradi neznosnih in ostudnih razmer po hišah in dvoriščih takratnih Ljubljančanov, pišočo roko nekaterih, predvsem anonimnih ovaditeljev, pa je vodila tudi gola škodoljnost, ljubosumje, pretiravanje in nagajivost. Številnim ovadbam se pridružujejo še kratka poročila o prekrških, ki so jih zabeležili mestni policijski stražniki.

Zanimivo je, da je bila večina ovadb zaradi razširjanja neznosnega smradu iz gnojnih jam in stranišč napisana v toplejših mesecih, to je v času od konca aprila do konca oktobra. Kljub modernizaciji lahko v popotresnem času še vedno naletimo na raznovrstne zdravstvene pomanjkljivosti tudi v ulicah, ki so veljale za mondene in v katerih so stanovali predvsem višji in srednji sloji Ljubljančanov. Tako je na primer na mestni magistrat dne 29. julija 1902 prispela ovadba, da se na dvorišču hiše Kranjske stavbne družbe na cesti Franca Jožefa št. 1 (današnja Cankarjeva cesta)⁶¹, ki je mejila na sosednjo Galetovo hišo⁶², nahaja "*primitivno leseno stranišče in pisoir, iz katerega izpuhveva neznosni smrad. Poleg tega stranišča se skladajo in zbirajo smeti iz hiše in gnoj iz hlevov v popolnoma odprti jami in se nabira ondi, ker je hiša velika, toliko smeti in odpadkov, da stoje smeti kar v celem kupu nad dvoriščnim površjem. Ob mejnem zidovju Galetove hiše je postavljenih več posodic, v katerih se shranjuje krma za kuretino, katera leta prosto po dvorišču in prouzroča veliko onesnaženje celega dvorišča. Vrh tega stoji tudi še na dvorišču odprti sod, v katerem se nabirajo pomije...*"⁶³ Kranjska stavbna družba je še istega leta po odločnem posredovanju mestnega fizikata tlakovala večji del dvorišča, napravila zidano stranišče s pisoarjem, odstranila kurnike in posode za zbiranje pomij⁶⁴. S

⁶⁰ ZAL: REG Lfasc. 1038, fol.148.

⁶¹ Gre za hotel in restavracijo Stadi Wien (tudi hotel Pri Maliču), ki je nekoč stal na lokaciji, kjer stoji današnja NAMA. Cesta Franca Jožefa je veljala za eno najbolj mondenih ulic v mestu.

⁶² Lastnika hiše sta bila Adolf Galle in Erna Kreuter, rojena Galle, glej ZAL: Popis prebivalstva z dne 31. decembra leta 1900, Franca Jožefa cesta 3.

⁶³ ZAL: REG Lfasc. 1266, fol.71.

⁶⁴ ZAL: REG Lfasc 1266, fol.76.

⁵⁹ Več o tem Andrej Studen, *Nekaj drobtin o vili v Šubičevi ulici 10 (o njenem nastanku, strukturi in prvih lastnikih)*, Borec, letnik XLII, št.1, jan.1990, str.144-151.

tem pa še zdaleč niso odpravili vseh zdravstvenih pomanjkljivosti. Že čez šest let je namreč c.kr. stotnik Karl Breindl ovadil mestnemu policijskemu stražniku Mihaelu Sitarju, da se na dvorišču omenjene hiše⁶⁵ nahaja poleg hleva za konje velik kup gnoja in tudi dve stranišči, ki sta vedno odprti. Stotnik Breindl, ki je z družino prebival v stanovanju sosednje hiše (Knaflova ulica 4, današnja Tomšičeva), se je pritožil, da zaradi hudega in neznosnega smradu, ne more odpirati oken in prezračevati stanovanja⁶⁶.

Podobne razmere so vladale tudi na dvorišču hiše barona Henrika Lazzarinija v Gosposki ulici⁶⁷ kot tudi v hišah in na dvoriščih bančnega uradnika Cirila Dolenca v Wolfovi ulici⁶⁸, posestnice Josipine Selan na Starem trgu⁶⁹ ali pa trgovca Josipa Levca na Resljevi cesti⁷⁰.

Nekaterim navadam, ki so bile značilne za predpotresni čas, se mnogi Ljubljančani tudi v Hribarjevi dobi niso kar čez noč odpovedali. V nekaterih starih hišah so se še vedno skrivala stranišča "z odprtim padcem", vanje pa so stanovalci metali vso mogočo nesnago in hišne odpadke, od "smeti, kurjega perja, cunj in drugih tvarin"⁷¹. Takšno ravnanje je pogosto povzročilo, da sta se stranišče in dotok do greznice zamašila. Gnojnica v slabo izdelani greznici je zaradi zamašitve našla pot na plan ter zamakala in okuževala tla in zidovje hiše, tako da je smrdelo in zaudarjalo po vsem dvorišču in hodnikih.

Poseben problem so predstavljale tudi stanovanjske hiše, v katerih je moralo eno samo stranišče uporabljati več strank. Odvetniški uradnik Ivan Meden je leta 1898 mestni magistrat opozoril, da v pritličju hiše v Gradaških ulicah št. 8, kjer je stanoval, kar 7 strank (približno 30 oseb) uporablja eno samo stranišče⁷². Pomanjkljiva oprema stanovanj s stranišči je bila značilna predvsem za hiše v starem, prostorsko stisnjenem mestu. Znameniti kulturni zgodovinar Josip Mal piše, da je bilo "še leta 1945 v Florijanski ulici (današnji Gornji trg) za 17 starih hiš

s 104 stanovanji samo 46 stranišč; prav toliko jih je bilo na Starem trgu za 100 stanovanj"⁷³.

Pomanjkanje urejenih stranišč, ki jih je morala uporabljati kopica ljudi, pa je bilo še posebej nevarno takrat, kadar je Ljubljani grozila epidemija kake nalezljive bolezni. O tem nas takoj prepriča poročilo dr. Bleiweisa o škandaloznem sanitarnem stanju v cukrarni med prvo svetovno vojno. Dr. Bleiweis je poročal, "da v hiši obstajajo tri 'štrbunk' stranišča, od katerih sta še dve uporabni in služita 80 možem neke transportne enote in pa delovnemu oddelku voj. ujetnikov, ki šteje 187 ujetnikov in 22 stražarjev. Dr. Bleiweis je navedel, da se v normalnih pogojih računa 20 ljudi na tovrstno stranišče. Stranišča se ne praznijo, tako da podgane po kupih iztrebkov brez težav pridejo v bivalni prostor, tem lažje, ker stranišče nima vrat. Shramba je v bližini in podgane imajo direkten dostop do hrane. Razen tega so vodovodne cevi preblizu greznice. Voj. ujetniki spijo na golih tleh in imajo uši - poudarja se nevarnost pegavega tifusa, griže in kolere. Dr. Bleiweis je bil zato mnenja, da je treba hišo nujno zapreti in zapečatiti"⁷⁴.

Z zelo zanemarjenimi in nesnažnimi stranišči pa so se kitile tudi številne gostilne in kavarne. Pogosti, a anonimni obiskovalec kavarne Austria⁷⁵, ki je nadvse ljubil red in čistočo (podpisal se je "ein Cafehausbesucher, der Ordnung und Reinlichkeit liebt"), je leta 1900 na mestni magistrat poslal skromno dopisnico, v kateri je potožil nad neznosnim smradom in umazanijo v kavarniških straniščih. Jezil se je, da so bile ravno kar ustanovljene t.i. komisije proti kugi (Pestcommissionen)⁷⁶, vendar da si dotlej še nobena izmed omenjenih komisij ni ogledala Levčeve hiše in tamkajšnjih stranišč, ker bi bile sicer že davno odpravile nemarne in nevarne zdravstvene pomanjkljivosti v kavarniških straniščih⁷⁷.

Navkljub neprestanemu poudarjanju mestnega občinskega sveta, da se mora ljudstvo končno navediti na snago, se je po mnogih kotih ljubljanskih ulic in trgov, še posebno pa ob sončnem vremenu, "raz-

65 Hišo je bila v losti Kronjske stavbne družbe do leto 1908, ko jo je od nje odkupil Anton Deghenghi.

66 ZAL: REG Ifasc. 1316, fol.601.

67 Glej noznonilo z dne 23.5.1902. "Gnojno jama ni nikdor pokrito in je sploh nepravilno urejena. Smrad uhajo v učilnice Glasbene Matice, tako da v časih južnega vremena ni moč shajoti." ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.62/63.

68 ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.349.

69 ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.297,298,299.

70 ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.351/352.

71 Tok primer je bila npr. hiša Josipine Selon no Starem trgu leto 1899. Hišno lastnico je mestnim oblastem ovadila posestnico sosednje hiše Morijo Ploutz. Glej ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.297,298,299.

72 ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.263.

73 Josip Mol, *Staro Ljubljano in njeni ljudje*, Ljubljano 1957, str.179.

74 Drogon Motič, *Korontenska postaja za vojne ujetnike na ljubljanskem gradu*, Zgodovinski časopis, letnik 46, št.1, 1992, str.78.

75 Kovarna se je nahajalo v že zgoraj omenjeni Levčevi hiši na Resljevi cesti 1.

76 Poročila o kugl so povsod, tako tudi v Ljubljani, povzročila veliko strahu. Do bi se na morebitno gostjo, ki noj bi prišla v Ljubljano preko Trsta iz Aleksandrije, temeljito pripravi ter preprečili njeno nastanitev v Ljubljani, je mestno občino leta 1899 v strohu pred boleznijo ustanovila komisije proti kugi, ki noj bi pregledovale hiše in določile, katere zdravstvene in higienske pomanjkljivosti je treba odpraviti. (Glej Judito Pegom, *novedeno diplomsko delo*, str.87/88.)

77 ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.384.

prostiral neznosen smrad od urina"⁷⁸. Številni pijančki so namreč ne glede na to, da naj bi bilo opravljanje male potrebe intimno dejanje vsakega posameznika v za to posebej določenem prostoru, opravljali svojo malo potrebo kar v javnosti ter pri tem kazali svoj "spolski ud". Mestni policijski stražniki poročajo, da se je ob tem početju zbralo "veliko občinstva, ki se je razgledovalo." Za najbolj pohujšljive in nemoralne pa so imeli "prestopnike", ki so si drznili opravljati svojo malo potrebo ravno v trenutku, ko so šle ženske v cerkev ali pa se je iz šole vračala šolska mladina⁷⁹.

Mestne oblasti so Ljubljancanom strogo prepovedovale izlivati, stresati ali napeljevati kakršnokoli nesnago na ulice in trge. Strogo prepovedano je bilo tudi obešanje perila, krzna in kož na mestnih ulicah in trgih, še posebno "na držaje ob bregu Ljubljance" ter prezračevanje in stapanje posteljne oprave, žimnic, preprog in cunj na vratih, oknih in balkonih, ki so se nahajali ob javni cesti ali javnem nasadu⁸⁰. Nekateri Ljubljancani so se za te prepovedi, ki jih je mestna občina v obliki razglasa razdelila med vse hišne posestnike, kaj malo zmenili.

Nemarna razvada zliivanja nesnažne vode iz škafov in nočnih posod na ulico ni povzročala samo

grozen smrad, temveč je predstavljala tudi nevarnost za naključne, mimoidoče Ljubljance. Marija Urbas, izdelovalka klobas in hišna posestnica na Starem trgu, je mestnemu policijskemu stražniku Ferdu Šaferju prijavila, da se je dne 13. oktobra 1909 odpravila na običajen sprehod ob Ljubljani. Okrog 8. ure zvečer je sedla na klop na Dvornem nasipu, da bi se odpočila. "Kar na enkrat prileti od drugega balkona voda na njo, da je bila vsa mokra..."⁸¹

"Slavni magistrat naj bode toliko dober, da pregleda že enkrat stanovanja po dotičnih dohtarjih..."

S temi besedami se pričinja anonimna prijava stanovalcev, ki so stanovali "v hiši Ane Zagorc u Florjanski gas številka 32." Leta 1902 so se vsi obupani in ogorčeni obrnili na mestne oblasti, da bi jim pomagale. Mestni magistrat so naprosili naj že enkrat v omenjeno hišo napoti komisijo, ki naj pregleda "stranišča pa sekreta pa bo najdu da je taka svenarija kakor v nobeden hiši v cel ljublan, smerdi tako hudo da je le čuda da se ni že kuga tukaj začela. Glih tako pa je v tej hiši tudi s kvartirji, postavim kvartirji so usi faihtni (vlažni op.a.) pa toko slo da kar po stenah voda teče pa u tih nazravih (nezdravih op.a.) luknah stanuje po velik ledi (ljudi, tudi ldi, op.a.) posebno pa jih je u malar Perkotovem stanovanji po 10 ldi ta stanvanje je bil pred kevder (klet op.a.) posnej pa gomasin (magacin op.a.) za cujne, zdej pa ti reveži Perkotovi noter stanujejo zraven hedo smerdljivega negravžnega sekreta, voda jem teče po stenah da je strah, plačat pa more 150 goldinarjev za ta po postavi nikakor sposobni slabši kot hlev za prešiče ne pa ldi stanvanje in to se more gledat v sredi Lublane. Prosim ki nas je več v tej svinski hiši stanujočih za hiter pregled te hiše po komisjonu...več prebivalcev teh svinjakou"⁸².

Komisija mestnega magistrata se je 12. maja 1902 prepričala, da je navedena pritožba nekoliko pretirana⁸³, sama ovadba pa nas kljub temu opozarja, da tudi v popotresni dobi ni primanjkovalo nezdravih,

⁷⁸ ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.371. Jasnó je, da so po urinu zaudarjali predvsem okolišči neposredno ob gostilnah in v njihovi bližini. Kot zanimivost naj omenim, da sta se v ozki, zaduhli in smrdljivi Starinarski stezi, ki je vodila od Starega trga k Ljubljani ter ločevala že omenjeni Selanovo in Plautzevo hišo na Starem trgu, nahajala glavni vhod v Selankina hišo ter vhod v žganjarska gostilna v hiši Marije Plautz. Eduard Kattek, oče Jasipine Selan, je na začetku asemdesetih let 19. stoletja glavna vhodna vrata v Starinarski stezi opustil in napravil nava na Starem trgu, "in to sama zaradi tega, ker se je nahajala nasproti žganjarska gostilna, vsled katere je bila Starinarska steza na obeh straneh navadno strašno onesnažena, tako da se je gabilo tam mimo hoditi in so se boljše stranke samo zaradi nesnažnega prihoda do glavnih vrat ovirale si stanovanja v hiši najeti." (ZAL: REG Ifasc. 1146, XVII/2 št. 22751, parc. št.170, Selan Josipina, Stari trg 28, fol.15.) Leta 1897 je bila Starinarska steza opuščena in nekoliko pozneje zazidana. (Glej Vlada Valenčič, Zgodovina ljubljanskih uličnih imen, Ljubljana 1989, str.63).

⁷⁹ ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.10, 327 in 545; REG Ifasc. 1316, fol.396 in REG Ifasc. 1637, fol.15 in 623. Natančen sprehod skozi dokumente mestne registrature pa nam poleg teh majhnih prekrškov (opravljanje male potrebe) ponuja še bolj zloglasne in ekshibicionistične primere, ki sodijo že v svet kriminologije. Kot zanimivost naj navedem le enega med njimi: Minka Zupančič, šivilja, Cesta na Kodeljevo, je 5. maja 1904 ovadila mestnemu policijskemu stražniku, da poročnik 27. pešpolka Ferdinand baron Baum, ki stanuje v I. nadstropju hiše na Ambroževem trgu 1, "večkrat popolnoma nagl stoji pri oknu ter nalašč skozi okno kaže svoj spolzki ud mimoidočim učenkam in pa ženskam." Mestni uradnik je pripisal: "Baron Baum je res perverzen kar sam priznava. Razumljivo pa je to iz okoliščin, ki jih je navedel njegov bratranec nadporočnik Fortanini: Baumov oče je bil pijanec in je umrl za Delirijum Tremens, njegov brat pa je bebec." (ZAL: REG Ifasc. 1269, fol.689.)

⁸⁰ ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.127.

⁸¹ ZAL: REG Ifasc. 1317, fol.215. Padabna poročila o zliivanju umazane vsebine iz nočnih posod in škafov na ulico in na mimoidoče najdete še v ZAL: REG Ifasc. 1266, fol. 446 in 508; REG Ifasc. 1317, fol.214; REG Ifasc. 1637, fol.314 in REG Ifasc. 1638, fol. 196.

⁸² ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.157. Raziskavanje vsakdanjega življenja je težavno zlasti zavalja tega, ker vsakdanjik ne pozna nobenega kaherentnega pismenega diskurza in ne ustvarja karpusa dokumentov, ki bi bili povezani v homogeno celoto. O vsakdanjiku so pogosto ohranjene le drabne novičke, ki jih je potrebno kot kamenčke v mozaiku združiti v kompleksno celoto, da bi se dokopali do zgodbe, ki nas zanima. Navedeni tekst izhaja iz ljudstva, pisala pa ga je roka preprostega, nekega človeka. Besednjak tovrstnih tekstov je pogosto zelo težaven. Tekst je vsekakor lep primer dokumentov, s katerimi sem poskušal sestaviti pričujočo zgodbo.

⁸³ ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.156.

zatohlilih, temačnih, vlažnih in prenapolnjenih stanovanj. Najsiromašnejši Ljubljancani so se še vedno stiskali v "*sobicah, ki so služile tudi za kuhinjo in v katerih je stalo štiri do šest postelj*", poleg tega pa sta v teh stanovanjih vladala največji nered in nesnaga, saj so se v njih sušile umazane cunje in perilo, v njih se je shranjeval krompir, drva, premog in druge reči. Stranke so se pritoževale zaradi izstradanih bolh, stenic, miši in ščurkov ter druge nesnage⁸⁴.

Mnoga stanovanja so bila dobesedno prenasršena z vlago. Marjeta Žagar, soproga mestnega delavca, je 9. maja 1903 npr. ovadila mestnemu policijskemu stražniku, da z možem in otroci že pet mesecev stanuje na dvorišču Farkašove hiše⁸⁵. "*Stanovanje je sila nizko, zelo mokrotno, tako da po tleh včasih kar voda stoji, vsled česar nismo le oboleli vsi stanovalci, temveč se nam je pokvarila tudi hišna oprava... Preje stanovala sem pri Sternu, na Emonski cesti št. 10, pri tleh. Tudi tam so bila stanovanja sila mokra, tako da mi je segnila vsa slama v slamnjačah*"⁸⁶.

Kričec primer prenapolnjenega stanovanja lahko na začetku stoletja zasledimo v Cerkvenih ulicah št. 21 (danes Eipprova ulica). Perica Lucija Marout je imela v tamkajšnji hiši v najemu stanovanje, ki sta ga sestavljali kuhinja in ne posebno velika soba. V njem je prebivala skupaj s tremi nedoraslimi otroki (Anton, Josip in Marija Marout), poleg tega pa je nudila streho nad glavo še enajstim podnajemnikom⁸⁷.

Mnogi gospodarji so svojim hlapcem odkazali prenočišče v zatohlilih in vlažnih podzemeljskih prostorih ali pa v šupah oz. hlevih. Ti prostori pogosto "*niso odgovarjali niti najskromnejšim predpisom*"⁸⁸, ki so veljali za takšne prostore. Uslužbenci kavarne Austria v tokrat že tretjič omenjeni Levčevi hiši na Resljevi cesti 1, so npr. prenočevali v pravi kletni luknji, katere površina je merila 2,77 x 3,67 m = 10,16 m², notranja višina pa 2,77 m⁸⁹.

Policijski svetnik ljubljanskega magistrata je v svojem poročilu z dne 25. novembra 1899 občinskemu svetu predlagal, da naj v okviru nalog zdravstvene in nravstvene policije uvede tudi nadzorovanje stanovanj. Občinski svet naj bi določil poseben nadzorovalni organ, ki naj bi nadzoroval

kakovost in uporabo stanovanj. Preglednik stanovanj naj bi opozarjal na pomanjkljivosti v zdravstvenem, nravstvenem in socialnem oziru, še posebej pa bi moral paziti na to, da stanovanja niso prenapolnjena, saj je to najbolj nevarno za zdravje. Prejemal naj bi tudi pritožbe hišnih posestnikov, najemnikov in podnajemnikov... Vodil naj bi tudi poseben dnevnik o svojem poslovanju, ki naj bi ga vsak mesec predložil v pregled županu. "*Tako stalno nadzorstvo stanovanj bi imelo velike koristi v zdravstvenem oziru za mesto. Sosebno bi bilo treba nadzorovati stanovanja, v katerih so nastavljeni razni vajenci, pa tudi druga stanovanja so v higijeničnem potrebna nadzorstva. Mnogo stanovanj, zlasti delavskih je prenapolnjenih in spijo v takih stanovanjih moški in ženske skupaj. Nadzorstvo stanovanj ni policijska odredba, marveč socialna naprava v blaginjo prebivalstva, kajti nadzorovanje stanovanj je predpogoj v dosego in vzdržanje zdravih stanovanj v mestu*"⁹⁰. Želja policijskega svetnika Podgorška, da bi mestna občina po vzoru modernih nemških mest kot sta Essen in Düsseldorf, uvedla posebno inšpekcijo stanovanj, se zaradi stalnega pomanjkanja denarja ni uresničila⁹¹.

Z nemoralnimi okoliščinami, da v istih prostorih spijo skupaj moški in ženske, pa si ni belil glave samo policijski svetnik ljubljanskega magistrata, temveč so šle te nevarne in pohujšljive zadeve pogosto v nos tudi zvedavim sosedom. Poleti leta 1904 so stranke, ki so stanovali v hiši Oroslava Dolenca v Prečnih ulicah št. 4, ovadile mestnemu policijskemu nadstražniku Štefanu Goričanu, da hišni lastnik oddaja v najem dvoriščno šupo delavkama Mariji Logar in Ani Planker. Poleg šupe sta se na dvorišču nahajala še hlev in še ena lesena šupa, v kateri sta spala Dolenčeva hlapca France in Matija. Sumničavi sosedje, ki so skrbeli za moralo svojega bivanjskega okolja, so nadstražniku zatrjevali, da ni izključeno, da se omenjena hlapca vsak čas lahko "*spolsko združita*" z omenjenima ženskama. Še istega dne so mestni policijski straži naročili, "*da včasih ponoči pregleda Dolenčeve šupe v Prečnih ulicah*"⁹².

Sklep

Zelo podobne higienske razmere kot v Ljubljani so v obravnavanem obdobju vladale tudi v drugih slovenskih mestih⁹³. V drugi polovici 19. stoletja je tudi Ljubljano tako kot mnoga druga središča monarhije zajel proces urbanizacije in industrializacije.

⁸⁴ ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.573-576.

⁸⁵ Hišna posestnica je bila Margareta pl. Farkaš, Karlovska cesta 26 (ali Privoz 2).

⁸⁶ ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.239. Glej tudi fol.1, 2 in 360.

⁸⁷ ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.8. V podnajemu so stanovali delavec Franc Albrecht, čevljar Ludvik Stamfel, delavec Vincencij Jeraj z ženo Ano in sinom Ferdinandom ter delavec Jakob Jevnikar z materjo Frančiško, sinovi Alojzijem, Ivanom in Karlom ter hčerko Josipino.

⁸⁸ ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.135.

⁸⁹ ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.351/352. Lastnik kavarne Austria je bil Ulrich Schmidt.

⁹⁰ ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.391 in 401.

⁹¹ Ohranjeni sta dve poročili o opravljenih stanovanjske inšpekcije in inšpektorja. ZAL: REG Ifasc. 1038, fol.393/394 (Dopis iz Essna z dne 6. okt. 1899) in fol. 395-398 (Dopis iz Düsseldorfa z dne 15. febr. 1899).

⁹² ZAL: REG Ifasc. 1266, fol.424.

⁹³ Prim. Alenka Puhar, Prvotno besedilo življenja, Ljubljana 1982, str.80/81.

Zaradi razmeroma šibkega razvoja industrije na Slovenskem (v primerjavi z nemškimi ali češkimi avstrijskimi deželami) imamo v obdobju pred prvo svetovno vojno na Slovenskem razmeroma malo velikih središč⁹⁴. Natančno opazovanje premikov prebivalstva s podeželja v mesta, to je procesov urbanizacije v soodnosu s postopno industrializacijo, pokaže ekonomsko zaostajanje slovenskih dežel⁹⁵. Trst je bil v tem obdobju edino velemesto. Ljubljana je poleg Celovca in Gorice štela nad 10.000 ljudi že leta 1850. Število njenih prebivalcev je nato vse do prve svetovne vojne vztrajno naraščalo in leta 1910 je štela (skupaj z urbaniziranimi okoliškimi naselji) že okoli 50.000 prebivalcev.

Proces urbanizacije Ljubljane, ki je značilen za omenjeno obdobje pred prvo svetovno vojno, pa lahko razumemo tudi kot del ali pa eno izmed gibalnih sil današnje zgodovine civilizacije. "V teh desetletjih so se namreč izoblikovale norme vedenja in ravnanja ter mentalitete, ki so določale življenje mestnih industrijskih družb 20. stoletja"⁹⁶. Eno izmed področij, na katerem so novotarije, ki jih je s sabo prinesla urbanizacija, še posebno vpadljive in dokazljive, so tudi procesi higienizacije mestnih aglomeracij, to je prizadevanj, da se v skladu z različnimi zdravstvenimi predpisi in konkretnimi praktičnimi ukrepi ter posegi v urbano okolje izboljšajo zdravstvene razmere prebivalstva določenega mesta.

V dobi, v kateri izboljšave na področju mestne higiene niso predstavljale nečesa samoumevnega⁹⁷, se seveda pokaže, da moramo ta civilizacijski proces pojmovati tudi kot vzgojni postopek družbe. Modernizirane norme vedenja in ravnanja ter mentalitete, ki

jih je zahteval mestni način življenja, so se morale - navkljub nekaterim odporom - uveljaviti in ljudje so se jih morali navaditi in se jih naučiti, preden so postale običajen inventar vsakdanjega življenja meščanov. Glavni posredniki za to so bile moralne kampanje (npr. proti nesnagi), pravni predpisi (npr. gradbeni predpisi za varnost in higieno), uvajanje reklame (npr. za pranje perila z milom), pa tudi planiranje prostora (npr. zelenih površin mesta), uvajanje tehničnih novosti (npr. elektrifikacija) ali pa modernizacija stanovanj s strani arhitektov (npr. gradnja moderniziranih delavskih stanovanj). Na prizorišče so torej počasi, vendar vztrajno stopali novi pogledi na čistočo in zdravje. Pod procesi higienizacije mest se je skrivalo široko polje družbene vzgoje, v katerega so bili zasidrani novi standardi mestne higiene, povezani z ravnanjem z lastnim telesom in z boleznimi, pa tudi s sanacijo mestnega prostora.

Procesi higienizacije so konec prejšnjega stoletja zajeli tudi Ljubljano. V predpotresnem času je mestna občina vso problematiko mestne higiene pogosto obravnavala le občasno, neresno in zgolj akademično. Vsa pereča vprašanja neznosnih higien-skih razmer v mestu so priplavala na dan in ponovno postala aktualna zlasti v času divjanja raznih epidemij, ki so pestile mesto, toda občinski moške so jih reševali prepočasi in neučinkovito. Večina Ljubljančanov, med njimi celo zdravniki⁹⁸, je bila v osemdesetih letih tudi proti Hribarjevi zamisli o gradnji vodovoda. Številne kampanje proti nesnagi, novotarije na področju mestne higiene, natančnejši in skrbnejši gradbeni predpisi, poostren nadzor mestnega fizikata in odločnejša politika kaznovanja kršilcev so značilnosti popotresne Ljubljane. Mestna občina z županom Ivanom Hribarjem na čelu je stalno poudarjala, da se mora ljudstvo končno navaditi na snažnost. Njena želja je bila nova, mogočnejša in modernejša Ljubljana. Pri tem ne gre pozabiti, da so občinski moške številne vzore za modernizacijo mesta iskali v podobnih mestih v tujini. Za ljubljansko mestno higieno je bila popotresna doba resnično doba napredka, čeprav se nekateri opisani (za popotresni čas "nedopustni") običaji, navade in razmere iz prejšnjih časov ohranjajo in s pomočjo družbene prevzgoje, to je s

⁹⁴ Vasilij Melik, *Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno*, *Ekonomika revija*, letnik VII, Ljubljana 1956, str.522.

⁹⁵ *Prim. ibidem*, str.507-524.

⁹⁶ Imbke Behnken (Hrsg.), *Stadtgesellschaft und Kindheit im Prozeß der Zivilisation. Konfigurationen städtischer Lebensweise zu Beginn des 20. Jahrhunderts*, Opladen 1990, str.7/8.

⁹⁷ Če se nam dandanašnji zdi angleško stranišče ali kopalnica nekaj samoumevnega, pa pred sto ali še manj leti še zdaleč ni bilo tako. Wolfgang Kaschuba je v spremni besedi odlične zgodovine o telesni higieni, ki jo je spisal Georges Vigarello, zapisal naslednje pomenljive besede: "Opisovanja ali prikazovanja zgodovine, posebno kulturne zgodovine in zgodovine mentalitete, se mi zdijo šele potem plodna in vredna branja, ko ne odpirajo samo časovno povezane zgodovinske poglede, temveč preko njih postavijo pod vprašaj sodobne samoumevnosti in samoumevanja. Če postavlja vprašaj ravno na tista mesta našega vsakdanjega horizonta, na katerih smo se poprej komaj zavedali, da gre pri tem za zgodovinsko zraslo in kulturno izoblikovano dejemljivost, da ne gre za nekaj, kar je bilo že od nekdaj samoumevno, temveč za nekaj, kar je postala samoumevna." Wolfgang Kaschuba, "Deutsche Sauberkeit" - *Zivilisierung der Körper und der Köpfe*, v: Georges Vigarello, *Wasser und Seife, Puder und Parfüm. Geschichte der Körperhygiene seit dem Mittelalter*, Frankfurt/Main - New York - Paris 1988, str.292.

⁹⁸ Znani gledališki igralec Pavel Rasberger je v svojih spominih zapisal: "Za napeljavo in gradnja vodovoda v Ljubljani se prebivalstvo ni posebno navduševalo. Tudi moj oče je bil prati, češ, zdaj boma marali piti vodo iz Save. Drugače pa so se vsi izražali tedaj, ko je bil mestni vodovod leta 1890 dagrajen in v vsako hišo napeljan bister studenček." (Pavel Rasberger, *Moji spomini*, Ljubljana 1965, str.15.) Med zdravniki je nasprotoval gradnji vodovoda dr. Karel Bleiweis, ki se mu je na Hribarjeva veliko začudenje pridružil tudi mesni fizik dr. Kawatsch. (Ivan Hribar, *Moji spomini*, I. del, Ljubljana 1983, str.102.)

poostrenim nadzorom in kaznovanjem, le počasi izginevajo iz mestnega središča in novozgrajenih predelov mesta⁹⁹. (Predmestja so namreč v sanitarnem pogledu še dolgo ostala presenetljivo podobna bližnjim vasem.) Važno je tudi to, da so le premožni Ljubljancani bili zmožni plačati napredek, medtem ko so se revnejši prebivalci morali sprijazniti s slabimi zdravstvenimi in higienskimi okoliščinami in pogoji. Najsiromašnejšim so preostala mizerna, cenena, temačna in vlažna ter pogosto prenapolnjena stanovanja. Stanovanjska stiska, ki se je po razpadu monarhije z novim urbanizacijskim sunkom še zaostila¹⁰⁰, je bila za mestno občino (kljub nekaterim prizadevanjem) skorajda nerešljiv problem.

Zusammenfassung

Es stank wie die Pest

Zur Geschichte der hygienischen Verhältnisse in Ljubljana (Laibach) vor dem Ersten Weltkrieg

Der Autor behandelt in dem Artikel die Hygienisierungsprozesse, von denen Ljubljana Ende des vorigen Jahrhunderts erfaßt wurde. Von den hygienischen Verhältnissen in der provinziellen Kleinstadt, was Ljubljana im vorigen Jahrhundert war, kann sich der heutige Beobachter nur schwer eine Vorstellung machen. In der Zeit vor dem Erdbeben (vor 1895) breiteten sich in der Stadt Unrat und Gestank aus. Die Stadt schmückten unsachgemäß gebaute und schlechte Senkgruben, schmutzige und stinkende Straßenkanäle, die in den Ljubljana-Fluß geleitet wurden, schmale und nicht überdachte

"Communegäßchen" sowie zahlreiche vernachlässigte Aborte mit Holzrohren und des öfteren sogar mit freiem Fall ("Plumpsklosett"). Die Entleerung der Senkgruben und der Aborte wurde nachlässig und oberflächlich durchgeführt. Bevor Ljubljana eine Wasserleitung bekam (errichtet wurde sie 1890), hatten seine Einwohner das Trinkwasser aus privaten und öffentlichen Brunnen und Quellen im Umkreis der Stadt geschöpft. Das Trinkwasser aus nicht angemessenen Brunnen war häufig zu beanstanden und gesundheitsschädlich.

Sehr bescheiden, unangemessen und ungesund waren auch die Wohnverhältnisse der Unter- und zum Teil auch der Mittelschicht. Nach Ansicht des Stadtphysikers Dr. Viljem Kovač (1875) sollte eine gesunde Wohnung nicht feucht sein, darin sollten frische Luft, genügend Licht und eine angemessene Temperatur sein. Im damaligen Ljubljana fehlte es an solchen Wohnungen, doch war Dr. Kovač der Meinung, "die Mehrheit der Leute ist aufgrund ihres Nichtwissens bzw. ihrer Gewohnheiten aus der Jugend an die schädlichen Verhältnisse, die von ihrer Unterkunft herrühren, derart gewöhnt, daß sie die unangemessene Wohnung, die viele Mängel aufweist und wo sie von Krankheiten aller Art befallen werden, als gegebenen Zufall und unausweichliches Unglück hinnehmen." Der wachsende Pauperismus zwang die ärmsten Familien, sich in überfüllten, billigen, häufig dunklen und feuchten Räumen von Keller-, Dach- oder auf den Hof liegenden Wohnungen zu drängen. Die schlechten Wohnverhältnisse erwiesen sich natürlich auch bei Cholera-, Pocken- und Diphtherieepidemien als verhängnisvoll, weil wegen Überfüllung dieser Wohnungen und Platzmangel eine Isolierung der Kranken unmöglich war.

Die zahlreichen Epidemien (insbesondere Cholera), die im vorigen Jahrhundert Ljubljana bedrängten, trugen am meisten zu seiner Hygienisierung bei und gaben Anregung zur Modernisierung der Stadt in der Zeit nach dem Erdbeben (nach 1895). In der Vorerdbebenzeit wurden alle akuten Fragen, die die unerträglichen hygienischen Verhältnisse betrafen, von der Stadtgemeinde nur von Zeit zu Zeit, nicht ernsthaft und bloß akademisch behandelt. Die Stadtväter lösten die Problematik der Stadthygiene zu langsam und unwirksam.

Zahlreiche Anti-Schmutz-Kampagnen, Neuheiten im Bereich der Stadthygiene (insbesondere Wasserleitung und Kanalisation), genauere und sorgfältigere Bauvorschriften, verschärfte Aufsicht des Stadtphysikats und ein resoluteres Vorgehen gegen die Gesetzesbrecher (Bußgeld bzw. Gefängnis) sind charakteristisch für das Ljubljana nach dem Erdbeben, das von seinem Bürgermeister Ivan Hribar (1896-1910)

⁹⁹ Pri tem ne gre pozabiti na prevladujoče število priseljencev, ki so prišli v Ljubljono s podeželja in s sabo (tudi v higienem oziru) prinesli svoje običaje in navade (o izvoru stanovalcev Ljubljane glej Andrej Studen, navedeno magistrsko delo, Ljubljana 1991). Dodam naj tudi to, da se kljub splošnemu izboljšanju stanja v higienem oziru pred prvo svetovno vojno še zdaleč niso odpravile vse pomanjkljivosti. Uradno poročilo mestnega fizikata o zdravstvenem stanju v Ljubljoni iz leta 1928 nam dokazuje, da je higienizacija mesta vendorle dolgotrajen proces. Poročilo namreč pravi: "Iz javno zdravstvenih ozirov je zelo potrebno, da se v kar najkrajšem času iz mesto odprovijsi vsi odprti jarki s stoječo vodo, ter zasuje greznice vsaj v notronjem delu mesto, ki naj se ves kanaliziro...Ljubljona je že v toliko moderno mesto, da je potrebno, da prevožanje in izvožanje fekalij ter gnojo iz centralnega dela mesta v doglednem času sploh izgine. Izvedbo kanalizacije in odprova hlevov z gnojščici iz sredine mesto postajo nujno potrebno." (str.22)

¹⁰⁰ O tem glej Adolf Vogel, Donešek k stonovanjskemu vprašanju Ljubljane, Tehnika in gospodarstvo, V., 1-2, 1939, str.23-33; isti, Stanovanjske razmere v delovskih kolonijah na področju mesto Ljubljane, Kronika slovenskih mest, V., 1938, str.43-48, 119-124; France Kresol, Stanovanjska zaščita in gradnja stonovanj v vožnejših delovskih središčih v Sloveniji od leto 1918 do 1930, Kronika, leto XVIII, št.2, 1970, str.105-112; isti, Stanovanjski problemi delovstva v Ljubljani med obema vojnoma, v: Zgodovina Ljubljane, Kronika, Ljubljana 1984, str.341-349; Mojca Rovnik, Goljevica, Ljubljono 1981.

geprägt wird. Die Stadtgemeinde betonte immerfort, das Volk müsse sich endlich an Sauberkeit gewöhnen. Ihr Wunsch war ein neues, größeres und moderneres Ljubljana.

Für Ljubljanas Stadthygiene war die Zeit nach dem Erdbeben in der Tat eine Zeit des Fortschritts, obwohl einige Bräuche, Gewohnheiten und Zustände aus vergangenen Zeiten erhalten blieben (was der Autor des Artikels anhand von vielen Beispielen aus dem Alltag gezeigt hat). Infolge gesellschaftlicher

Umerziehung durch verschärfte Aufsicht und Bestrafung verschwanden sie langsam vom Alltagsschauplatz der Stadt. Nur die begüterten Einwohner Ljubljanas konnten sich den Fortschritt leisten (z. B. WC, Bad), während sich die ärmeren mit schlechten hygienischen Verhältnissen und Bedingungen abfinden mußten. Die Wohnungsnot, die nach dem Zerfall der Monarchie durch eine neue Urbanisationswelle noch größere Ausmaße annahm, stellte für die Stadtgemeinde (trotz etlicher Bestrebungen) ein beinahe unlösbares Problem dar.